

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Борис Делчев

II

Нека отида сега по-нататък и се спра на още някои случки, на пръв поглед без особено значение, които имаха като неочаквано далечен резултат сближаването ми с Константинов и това, че той мина към мене на „ти“.

Казах, че по време на националната конференция Константинов доброволно пое върху себе си грижата за поддържане на преките отношения с чуждите делегации. Но понеже беше председател на съюза, тези отношения не можеха да не бъдат повече или по-малко официални и не ще им е липсвала задължителната за такива случаи условност, която пречи да видиш човека в неговите естествени проявления. Затова навярно, като изключим няколкото негови статии в „Литературен фронт“, резултат от създадените контакти, в съзнанието ми не е останала почти никаква дияра от тази негова дейност. За сметка на това добре помня двукратния му случаен досег с чужденци по време на престоя ни в Родопите — досег, който ми даде възможност да го видя и преценя от друга страна.

Необходимо е да кажа, че по случай произведения референдум по онова време у нас бяха пристигнали голям брой журналисти и делегации от чужбина. А след събитиято, както става обикновено в такива случаи, някои от тях бяха пожелали да обходят страната и да обогатят впечатленията си. Така в промеждутък от една седмица в Пампорово пристигнаха и останаха в почивната станция по за ден-два английският журналист от швейцарски произход Рене Бюлер и по-късно делегация от френски интелектуалци начело с литературния критик Луи Паро, който завеждаше критическия подлистник на седмичника „Летър франсез“, придружени от преводача Борис Пилософ. И било спонтанно, било като акт на особено внимание, беше им посветена по една вечер: Бюлер говори за следвоенната политика на Великобритания (ще добавя: с една острота и чувство на ксенофобия към англичаните, малко невероятна за човек с британски паспорт), а с френската делегация беше устроено нещо като литературно четене — четоха се на френски и български език стихове на Елюар и се води приятелска беседа главно на литературни теми (за това говоря и на друго място). На тези импровизирани срещи присъствуваше, разбира се, и Константинов, но присъствуваше някак по различен начин. При беседата на Бюлер имаше вид на официално лице, което отбива протоколно задължение, и се оттегли още при последните думи на госта — явно, политическите въпроси не бяха негова област, а и тонът навярно не беше му се харесал. Напротив, при срещата с френските интелектуалци, макар все така сдържан, какъвто си беше, остана докрая и взе доста живо участие в беседата. Спомням си, че покрай

нашумелите литературни имена, които задължително присъствуваха в разговорите, се интересувахе по-специално за съдбата на някои писатели от по-старото поколение и — това малко ме изненада — за някои видни художници от парижката школа. Говореше бавно, с предупредителното внимание на деликатен човек, свикнал да слуша и да мери думите си. В първия момент отдадох това на годините му и на неговия френски език, който, макар доста свободен, беше поддържан главно чрез четене и при личен контакт налагаше по-голямо съсредоточаване на вниманието. Но не ще да е било само това.

От личен опит знам, че много наши интелектуалци страдат от неизлечимо чувство за малоценност — нещо твърде характерно за хората от европейския Югоизток. В резултат на това при общуване с чужденци, главно от западния свят, те са обзети от вътрешна несигурност и проявяват склонност към всякакъв вид самоокайване. Други, напротив — сега това е някак по-модно! — в стремежа си да се освободят от тази осъзната слабост се отдават по разни начини на едно припряно самоизтъкване, смешно и неефикасно едновременно, като забравят, че то също е израз на малоценност, само че изразена по абсурден начин. За добра чест по време на онези вечери, за които говоря, не ще да е имало такива прояви — поне аз не си спомням. За сметка на това добре помня държането на Константинов. И го помня, разбира се, не случайно. Там е всичко, че като изключим Пилосов, за когото френският език и френските проблеми бяха всекидневие, на срещата от българска страна Константинов се оказа най-добре посветеният във въпросите на френската култура. Затова съвсем непринудено — без да е търсел, а сигурно и без да е желал, по едно време се видя в центъра на беседата. И докато в началото се задоволи с няколко въпроса, накрая трябваше по необходимост и сам да обяснява на гостите някои неща от нашия културен живот. Тук вече у него пролича не само осведомеността, а и едно чувство за непринудено достойнство, което обладават само хора с характер. Това беше улегнал човек със здрави духовни опори, който си знае цената, вдъхва уважение и налага на събеседника си отношение на равнопоставеност. Такъв човек не изпада нито в припряност, нито в духовно покорство пред другите. Той можеше да се задоволи с гримаса на несъгласие и при нужда да се оттегли, но не и да приеме унижение, още повече сам да се унижи, все едно кого имаше пред себе си. Оттук в онзи момент и неговото съсредоточено внимание — израз на уважение към себе си и към другите, не само на стремеж да намери точния френски израз на своите мисли.

Макар да уважаваше творците на руското художествено слово и да остана докрай верен на своята юношеска любов към Чехов, Бунин и Ахматова, които просто боготвореше, Константинов никога не криеше своето духовно родство с френската култура и казано със старата терминология, беше по формация западник. Неслучайно в статията, която аз си бях позволил да „редактирам“, той изрично благодари на Димитър Полянов, че още в детските години го беше посветил във френската поезия и така му беше открил „една лъчезарна ивица от оня неизвестен и толкова мечтан Запад“. По-късно, както знаем, едва навършил двајсет години, той предприе през Виена, Залцбург и Мюнхен своето първо пътуване до Париж, доста широко документирано в малко известните му дописки до „Демократически преглед“ и донякъде в още по-малко известните му стихове в хумористическия седмичник „Смях“. Трябва обаче да се прочетат тези негови работи, за да се види, че той е могъл още тогава да се възхищава от чуждата култура, без да се поддава на безкритична апология и още повече без угодническото самозатриване на духом непълноценните натура. Той се увеличаваше от френските поети и прозаисти, дори под влияние на френската езикова стихия не беше чужд на някои малки лексикални превзетости, от които не можа да се освободи до края на живота си (казваше

„платна“ и „поеми“ вместо „картини“ и „стихотворения“, пишеше „ресторан“ вместо „ресторант“), без и най-малко да нахърни с това своето самосъзнание на български писател, за когото първа и последна грижа беше българското слово. С една реч, ценеше чуждата култура, като уважаваше своята без показност, непримирим към каквато и да било проява на патернализъм, настоящичество и национално унижение. И това можеше да се забележи дори в начина, по който се държеше и разговаряше през онази далечна вечер в Родопите.

Едва ли е необходимо да казвам, че срещата с френските интелектуалци, колкото и случайна, не мина незабелязано. Както всеки духовен досег с непознати хора, тя беше добавила нещо към нашите впечатления и беше събудила въпроси, които цакаха отговор. Така че в продължение на няколко дни по един или друг повод неочаквано започвахме да кръжим около нея. И донякъде по моя вина към тези връщания назад беше въвлечен и скъпият на думи Константинов.

Както казах, между нашите гости беше и литературният критик Луи Паро, когото виждах за първи път, но вече добре познавах от страниците на „Летър франсез“. Повече от другите по време на нашата среща този енергичен човек тласкаше разговора към литературата и съвсем непринудено предразполагаше към общуване. Насърчен от неговата отзивчивост, в една пролука аз се вредих да го попитам, не помня вече какво, около статията му в последния брой на вестника, който бях успял да взема със себе си. Приятно изненадан, че работите му се следят, той започна да обяснява едно-друго и накрая, все във връзка с моя въпрос, заговори за следващата своя статия, която щяла да се появи в друг брой. Помислих, че зле бях чул, и попитах как да го разбирам: нали отсъствува от страната си. „Не! — възрази той с енергичен жест и обясни, че това не му пречело: когато му предстояло пътуване, той депозирал в редакцията толкова статии, колкото седмици щял да отсъствува. Прескачане не трябвало да се допуска.

Макар и да имах някакво понятие за литературната производителност на френския писател, думите на Паро ми направиха много силно впечатление. Затова на другия ден по време на обeda, като се заговори за срещата, не се сдържах да изразя своето удивление. И не друг, а мълчаливият Константинов, сякаш беше чакал външен повод, бавно и със затаена заинтересованост поде разговора. Каза няколко думи за „езиковата леснина“ на французите, като я подкрепи с примери, и веднага зави в друга посока — заговори за традицията на френския вестник да има „свой критик“, „свой фейлетонист“ и „свой театрален наблюдател“. И заключи с една приблизително такава фраза: „Щом веднъж си решил, че човекът е компетентен и си му възложил да ръководи отдел, няма защо работите му да чакат благоволенията на редакционни чиновници, малко посветени в неговата област.“ След това се обърна към мене и каза, че той също следял „Летър франсез“, но не успял да вземе броя, за който беше дума. И попита дали бих могъл да му услужа с него.

На другия ден, при завръщане от следобедната разходка, настигнах Константинов сред ливадите и като ме видя, първата му дума беше за вестника. Естествено, подготвен от предишния разговор, очаквах да чуя от него някакво мнение за статията на Паро. Но не излезе така. Дали защото не беше успял да я прочете или пък от недолюбване на критиката, което бях имал случай вече да забележа, той я подмина с мълчание и по повод на някакви репродукции се залови за художествените изложби, а оттам и за живописиста изобщо. Пътищата на голямото изкуство — изрече той със затаена съкровеност в гласа — минавали през Париж. И добави, че всеки културен човек, който е бил на младини там, би пожелал да се върне още веднъж в този „неповторим град“, за да го видел с очите на придобития опит. „Вие вече имавте тази щастлива

възможност“ — намесих се аз. Константинов обаче не ме разбра добре и трябваше да обяснявам, че говоря за пребиваването му от 1939 година. Това го учуди и той, внезапно освободен от малко насилената учтива форма, за пръв път мина на „ти“: „А ти откъде знаеш?“ Отговорих, че по онова време аз също бях в Париж. „Навярно студент?“ — попита той. „Да, студент“. „И сигурно си запазил някакви впечатления от българската вечер?“ Отговорих, че нямам никакви впечатления, понеже не бях присъствувал. И понеже това го озадачи, казах, че тъкмо тогава „оплаках“ края на испанската република, занимавах ме политически въпроси и малко можех да се интересувам от една литературна проява, която смятах за . . . к а з и о н н а — изтъквах думата аз. После, за да смекча необмислено изреченото, шеговито додадох: „Пък и нали ви смятах с Багряна за б у р ж о а з н и п и с а т е л и?“ Константинов не можеше да понася политическия жаргон и не остана доволен от моите обяснения, но откровеността и самонронията накрая трябва да му бяха допаднали. Затова замълча няколко секунди и малко провлечено изрече: „Да, разбирам. . .“, в което ми се стори, че долових някакво снизходително разположение към мене. И така трябва да е било, защото от този момент нататък разстоянието до него не ми изглеждаше толкова непроходимо, колкото беше дотогава.

Няколко дни по-късно ние си тръгнахме обратно за София и отново всеки потъна във всекидневното си. Така че онова, което се беше случило през тези две-три седмици, сигурно там щеше и да си остане, затрупано от нови впечатления. Съдбата обаче беше решила друго. Една странична случка, станала няколко години по-късно, и то тъкмо в същия онзи Париж, дойде не само да съживи нашите някогашни разговори, а и да ги обогати с неочакван епистолярен епilog — свидетел от първа ръка за душевността и настроенията на Константинов.

Подтикът дойде от едно нареждане на Тодор Владигеров, български пълномощен министър и мой служебен началник в началото на злополучната ми „дипломатическа кариера“.

Икономист по образование, този човек страдаше от библиофилска страст и обичаше не само да купува книги, а и да им се любува изрядно наредени по лавиците. Подет от тази страст, той беше се заел да постави в ред библиотеката на легацията и още с пристигането ми в Париж заяви, че тази работа трябва да я върши културният аташе. А аз смятах това за безсмислено и се дърпах: какво оправдава губенето на време с една библиотека, събирана без никаква система, която никой не ползува! Дърпах се, но не срещам разбиране и от време на време давах вид, че ѝ отделям внимание. Така, като се ровех веднъж в шкафовете, случайно попаднах на няколко книжки от някогашното списание на Т. Г. Влайков — „Демократически преглед“. И започнах да ги прелиствам. Прелиствам и какво да видя: в четири поредни броя четири „Писма от Париж“ на Константинов — литературен отзвук от първото му пътуване във Франция (1911—1912). Как бяха оцелели тези „писма“, за да стигнат до мене след близо четиридесет години, и то на почетно разстояние от България — не разбрах. Все едно, те бяха неподозирана находка за такъв запален любител на антикварната литература като мене. И вечерта ми, разбира се, беше изпълнена с тях.

Ако човек изучава психографията на Константинов, в тези ранни свидетели на неговата душевност ще намери много нещо от онова, което отличава зрелия човек — като се започне от затаената „мрачна злоба“ към властващите български монарх и се свърши с възхищението му от френския артистичен гений. Аз обаче погледнах на тях от страна на преживяното и ми направи впечатление две неща: неговата „неясна скръб по незнаяността“

и специалният му интерес към пластическите изкуства. „... За мене — започва той първото си писмо — във всяко пътуване, дори и в най-кратките, винаги се е криела непонятността на нещата, тъй обикновени за другите.“ И завършва последното от тях с кратък преглед на тогавашните художествени изложби в Париж, като говори и за едно свое посещение в платнените бараки на независимите художници или „индепендентите“, както ги нарича, без да крие смущението си от техните живописни „символи“. „... И аз — заключава той пред картините на авангардистите от онова време — си излязох със смесено чувство на лека досада и непонятност от тоя малък храм на новото изкуство, на което, кой знае, може би принадлежат грядущите дни.“ Така говореше младият двадесетгодишен интелектуалец, изплавал внезапно от пожълтелите страници на списанието. А аз четях и ми се струваше, че чувам не далечен глас, а моя събеседник от ливадите на Пампорово: същата носталгия по Париж — по далечното и непостижимото, същия интерес към художниците от парижката школа, минал вече през благосклонната преценка на настъпилите „грядущи дни“. И отведнъж нещо ме клъвна. Изневиделица ме връхлетя потокът на преживяното, почувствувах непреодолима потреба да кажа нещо, да дам някакъв знак за живот. И не издържах: още при първото отиване в Музея на съвременното изкуство — на крачка от мястото, където са били палатките на някогашните независими — купих една репродукция от известната „Жена с шал“ на М. Кислинг и я адресирах до Константинов. Какво съм писал — не мога да кажа, но помня добре, че това ми действа успешно — като да бях се освободил от нещо, което ми тежи. И повече не се интересувах.

Наскоро след това обаче, в отговор на моята картичка, получих следното писмо:

София, 23 януари, 1950

Драги Делчев,

Благодаря ти от сърце — първо, че ти е дошло на ум и за мене, и, второ, за хубавата репродукция от Кислинг. Тя отново възкреси всичките ми спомени от Париж — залите на Шайо, на Лувра и Люксембург, на Жьо-дьо-Пом — и малките магазинчета по рю Бонапарт, дето винаги има малки изложби. Моята връзка с културния живот на Франция се поддържа сега единствено от „Летр франсез“, а би било любопитно да види човек какво има в отвъдния лагер — „Нувел литерер“, и „Фигаро литерер“. И ако ти ги купуваш и няма да ти струва много труд, след като си ги чел, прати ми някой път някой брой от тях.

Бих те помолил също — но вече само срещу заплащане — да ми прати, на твоята тъща — ако има някои други репродукции от Утрило, Марке, Дюфи, Руо, Рьоноар, Валадон и др. — прати ми ги. Това е молба и от сестра ми, пък и аз съм малко побъркан на живопис.

Драго ми е, че си в Париж, и ти желая да останеш колкото може по-дълго, и не е потребно да казвам защо. Тоя трескав, богат, пълен, дълбок и особено сега — интересен живот — това е щастие, което трябва да се цени хубаво.

Не се чувствуй никак задължен от молбата ми — аз знам, че мнозина те задяват да пратиш това и онова, и затова не бих се сърдил, ако не получи нищо. Но ще ми бъде много драго, ако се обадиш пак — и с няколко думи повече. Всичко хубаво ти желая!

Твой К. Константинов

Прочетох писмото и ме обзе неочаквано чувство на морално удовлетворение — най-напред за това, че моята картичка беше попаднала на мястото и беше постигнала целения резултат. Но и друго — че получавах ново потвърждение на моята преценка за Константинов. Ето го още един път същия човек, със същите духовни интереси и познатата трогателна жажда за култура, останала непокътната от броя на годините. И все същата деликатна предупредителност към другите, която налагаше и към себе си: „Не се чувствуй никак задължен от молбата ми“, „Не бих се сърдил, ако не получа нищо“. А знае се, че тъкмо деликатността понякога е най-ефикасното морално обвързване. Затова, колкото беше възможно при онези условия, помъчих се да удовлетвори и една, и другата му молба. И, разбира се, писах му — този път вече не случайно. Оттам и началото на една преписка, от която съм запазил няколко негови писма.*

Препрочитам ги сега и си спомням, че заедно с радостта от общуването те бяха събудили у мене и едно очакване от малко по-особено естество.

Понеже вече достатъчно познавах Константинов и знаех за ненормалното положение, в което се намираше, очаквах да открия в неговите писма, покрай другото, ако не жалби, то поне някакви следи от огорчение. Нали той беше от докачливите хора, затворени в себе си, които виждат несгодите през лупата на раздражението! За радост, не долових такова нещо. Вярно е, в тях не липсваха някои скрито полемични намеци. Както се вижда от приведеното писмо, Константинов пише, че до него не достигат някои литературни издания, които го интересуват, и добавя: „би било любопитно да види човек какво има в отвъдния лагер“, а по-късно, като съобщава, че за „отблагодаряване“ ми изпраща своя превод на „Мадам Бовари“, бърза да добави: „Тъй като нямам, за сега, собствени съчинения, пращам ти превод. . .“ Най-подир в едно последно писмо, навярно в отговор на мой въпрос, казва: „С Елюар се видях съвсем за малко — те исках да се срещнат за повечко, но то не стана — не по моя, нито по тяхна вина.“ Кой писател обаче, макар най-добре приет и най-въздържан в преценките си, ще остане равнодушен, че не разполага с необходимата информация, че не издава свои книги и че му е било попречено да се срещне с един творец, когото уважава? Затова погледнах на тези неща като на естествена човешка реакция и предположих, че недоразуменията около Константинов се бяха разсеяли. Но надеждата ми, както е обикновено с очакванията към добро, се беше оказала малко прибръзана.

Три години по-късно, наскоро след завръщането ми от чужбина, зърнах Константинов на някакво писателско събрание. Погледите ни се срещнаха, поздравихме се отдалече и стана така, че накрая излязохме заедно. Първата му дума беше кога съм пристигнал, какви новини нося и не съм ли използвал престоя си зад граница за някои други пътувания. Какво съм отговорил — не помня точно, а и какво особено може да се каже при една случайна разходка по заледените софийски улици! Помня само това, че в отговор на неговия въпрос споменах покрай другото за едно скорошно мое пътуване в Белгия. И Константинов, спокойно съдържан до този момент, неочаквано се оживи и заговори. На „млади години“, както сам се изрази, и той имал случай да посети Белгия, от която пазел хубави спомени. Но пътувал служебно, бил зает със задачи от делови характер и нямал достатъчно време да види всичко, което го интересувало. После, като да беше пропуснал нещо важно, спря за момент и ме попита дали съм успял да посетя Брюге. И едвам изречъл, във вид на сентенция произнесе една такава фраза — „М ъ р т в и я Б р ю г е,

* Неудобно е да приведа тези писма (три на брой) под линия. Това ще сторя на друго място.

този град на манастирите, пропит от християнски мистицизъм, където всичко изглежда заето с грижата да ти напомня за смъртта, не за живота.“ Отговорих, че съм бил там само един ден — колкото да обходя старите квартали и да обгледам от градската кула пейзажа на Фландрия. И било от припряна показност, било защото и аз съм „побъркан“ на неговата тема, не много уместно додадох: „Останалото време беше посветено на Мемлинг.“ С това като по даден знак разговорът се завъртя около живописца. Споменаха се в скоропоторка школи, картини и познати имена на художници. И тук, като се върна към изходната точка, Константинов проточено изрече: „Еренбург ми казваше, че първото нещо, което един любител на живописца трябва да види в Белгия, е „Мистическият агнец“ на Ван Ейк.“ Отвърнах, че доколкото знам, това мнение е било изказано и в негово интервю пред белгийския печат при последното му отиване там — за него ми бе споменато и в един разговор с белгийските писатели Шарл Моас и Шарл Парон. „В същност — не се стърпях аз — то ме подтикна да се отбия в Ганд.“ Оказа се, че при пребиваването си в Белгия Константинов също беше престоял няколко дни в този град и сега, при произнасяне на името му, с две-три полуфрази възкреси спомена от онова време. След това млъкна и все така бавно каза: „Винаги ще се намери нещо да пропуснеш и после да съжаляваш.“ И понеже кръжехме около изкуството, следваше да се предположи, че говореше за него. Но за изненада, произнесе думите си с неочаквано сантиментална нотка в гласа, като спотаена жалба по нещо невъзвратимо, както не се говори за обикновено разминаване с художествена творба. Затова ми се видя малко чудно и в момента не можах да си обясня този случаен приток на вълнение.

А в същност не е имало нищо случайно и нищо за чудене.

Няколко години по-късно, като се връщаше към своето минало, Константинов писа, че отишъл в Ганд не само по делова работа, а и на „едно малко поклонение“ — да види града, където някога са били завършили науките си неговият баща и неговият „любим учител“ — художникът Йордан Кювлиев. Затова там се чувствувал „обиколен от невидими присъствия“, които придали „по-голяма значителност“ на неговото пребиваване. Преди обаче да беше написал тези страници, понеже го чувствах вече близък, а донякъде и поради служебно задължение аз бях намерил време да прочета някои от предишните му книги, случайно пропуснати в миналото. Така, макар и с известно закъснение, бях успял да попълня впечатленията си от него и да видя поотблизо онова, за което дотогава можех само да се догаждам. От този досег стана ясно, че Константинов е човек на емотивната нагласа, свързан пряко със субективното възприемане на света и хората, у когото лирическото начало взема превес над епическото. Верен на една вътрешна повеля, той се осъществява изключително в сферата на преживяното — чрез опоетизиране на конкретни лица и конкретни ситуации. И това му е така присъщо, че слага своя отпечатък дори върху неговите повествователни творби, изградени на сюжетна фикция, с които се цели обективизирането на типични човешки характери: дори в тях той е субективно конкретен и вместо да рисува, се самонявява. Изобщо, като се започне от първата му книга — разказите-импресии „Към близкия“, и се стигне до последната му работа — онзи съкровено-лиричен „Реквием“, с който в изповеден план изразява своето преклонение пред личността и делото на Анна Ахматова, през всички етапи на своето развитие Константинов е по начало в интроспекцията, родена и поддържана в спомена. От спомена излиза той и към него се връща, за да го преживее отново с една сила на чувството, която достига, а понякога и надвишава непосредното възприятие. Така е било и в онази далечна вечер, когато заговорихме за Ганд. Но аз не бях разбрал добре този механизъм на неговата душевност, бях скло-

нен да отнеса думите му към конкретния случай и неговата емоционално изразена жалба ми се видя необяснимо пресиленa — отдахох я на някакво случайно недоразумение.

След преписката, която бяхме разменили, и след този разговор, който дойде да поднови създадения личен контакт, моят достъп до Константинов беше улеснен, както никога до онзи момент. За разлика от преди при нашите случайни срещи на улицата или в Съюза на писателите аз пристъпвах към него без някогашните задръжки, но, разбира се, и без да накръпявам мълчаливо установеното от него разстояние. А това разстояние не ми изглеждаше вече нито така голямо, нито така непреодолимо, както в миналото. Без да промени характера си на затворен човек, който избягва счепкванията и външните дразнителни, Константинов се оказа не така недостъпен, когато се отнесеш с разбиране и съчувствие към неговото дело. Макар и да не обичаше откровенията, към такива хора не беше чак толкова скъперник на думите: дискретно, като правеше усилия да надделее своята склонност към крайни съждения, той можеше да каже какво мисли за определена книга или определен автор, как преценява някои литературни факти и дори да даде израз на свои лични и творчески възгледи. От такива случайни срещи и не съвсем случайни разговори можах да узная, че Константинов все още страдеше от чувството на духовен остракизъм, което му налагаше да страни от участие в публичните прояви. Що се отнася до писателското призвание, усилията му — заявяваше той — били насочени изключително към преводаческата работа: нямал друг начин за литературна проява и за осигуряване на съществуването. Но било защото думите му бяха загубили нещо от своята първоначална острота, било защото бях свикнал донякъде с неговите оплаквания, положението му не ми изглеждаше толкова драматично. И, както показаха някои близки факти, не съм се заблуждавал. Така, не знам по чий почин, през следващата зима Константинов неочаквано се беше съгласил да изнесе пред Съюза на писателите доклад върху езика на съвременната българска белетристика. Какво можеше да означава това? Като познавам непреклонния му нрав и неговите неогъваеми понятия за достойнство, не се съмнявам, че беше се съгласил на тази стъпка не за да даде доказателство за примиримост със своето положение, което смяташе незазаслужено, а единствено от грижа за чистотата на българското слово, чието занемаряване му причиняваше една почти физическа болка — беше стигнал до онзи степен на полемично нагряване срещу злото, когато не успяваше повече да затаи своите възражения. Тук се касаеше за нещо, което смяташе несравнено по-важно от своята собствена съдба. Както и да е, докладът му се посрещна добре, беше публикуван в два последователни броя на „Литературен фронт“ и намери широк отзвук сред хората на перото.* И Константинов от личен опит е могъл да се увери, че около името му не ще да е имало някаква специална забрана, а и да е имало, тя не е била вече така непреодолима, както му се струваше. И не само да се увери, а и да установи онзи животворен контакт с читателите, без който творецът се лишава от духовни подтици и неминуемо започва да линее.

За щастие, и в чисто творческата област положението също се оказа подобро, отколкото можеше да се предположи по видимите белези.

Намеквайки за проклетите „обективни условия“, Сент-Бъов пише на едно място, че „геният превръща всяка необходимост във вдъхновение“. Разбира се, като говори за гения, той има пред вид даровития човек изобщо. А даровит човек беше и Константинов. И, както случайно ми стана известно от един

* К. Константинов. Бележки за езика на днешната ни художествена проза (Литературен фронт, X, бр. 6 и 7, 1954).

наш разговор, той също за радост на тези, които го ценяха, беше успял по свой начин да се осъществи в необходимостта.

Но нека се върна към фактите.

Отначало поради личен интерес, а след това и поради служебна обвързаност по времето, за което говоря, аз се занимавах твърде отблизо с живота и поетическото дело на Димитър Бояджиев. Обещал да напиша предговор към готвеното издание на неговите стихотворения, неусетно бях разширил задачата си и бях започнал нещо като литературно изследване — да търся неизвестни негови текстове и да изяснявам неизвестни страни от неговите обществени прояви. Така в търсенето си стигнах до списание „Звено“ (1914) на Димитър Подвързачов, където посмъртно бяха публикувани някои от стихотворенията му, а оттам и до самия Константинов, близък сътрудник на списанието, който на времето беше поместил в него една възторжена статия за поезията на Бояджиев. И след едно съюзно събрание го заговорих.

Противно на моите предположения, оказа се, че Константинов не познаваше лично Бояджиев и не беше имал пряк контакт с него. За сметка на това познаваше много добре неговото обкръжение и по-специално литературната му среда — духовната атмосфера на предвоенните години. Нещо повече, по-неже беше престоял във Франция по едно и също време с Бояджиев, живееше със спомена за същите събития и носеше в себе си следи от същите духовни реминисценции. Затова, колкото позволяваха обстоятелствата, успя да ми разкаже някои интересни неща — по-малко да разкаже, повече да загатне и да ме въведе в атмосферата. Спомням си, че покрай другото накрая спомена и за отраженията на френската поезия върху нашия поет, като произнесе името Албер Самен и се позова на стихосбирката му „В градината на инфантата“ („*Au Jardin de l'Infant*“). Месец-два по-късно, когато да пристъпя към систематизиране на материала, с изненада забелязах, че от изреченото преди това беше останало само едно най-общо впечатление, което от фактическа страна малко можеше да ме ползува. А надеждата ми по свой път да намеря поменатата стихосбирка не се оправда — в Народната библиотека нямаше и следа от нея. За да не губя време чрез международен обмен, колкото и да ми беше стеснително, наложи се да потърся отново Константинов. И в един късен следобеден час, когато творческото време на писателя обикновено е приключило, му телефонирах. Извиних се, както му е ред, и казах, че и този път го безпокоя във връзка с Димитър Бояджиев. „От нашия разговор останах с впечатление — рекох аз, — че вие имате книгата на Самен.“ „Да, имам я“ — отвърна Константинов. И като му се оплаках за срещнатите трудности, попитах дали може да ми я заеме. „Може, ще ти я дам“ — беше отговорът, изречен без никакво колебание. Това ме насърчи и макар да не влизаше в първоначалните ми намерения, с известно неудобство додадох, че може би ще се наложи още един разговор все по същия въпрос, вече „не на крак“. Но Константинов този път не отговори веднага. И тъкмо вече съжалявах, че бях си позволил повече, отколкото трябваше, неочаквано, като да беше обмислял, рече: „Аз също имам повод да разговарям с тебе. Ще ти е удобно ли да дойдеш в къщи?“ После, без да дочака отговор, се извини: „За момент.“ Попита нещо, отговориха му и пак към мене: „Например. . .“ И назова деня и часа.

Казах, че Константинов не беше от общителните хора. Да вдигне преградата и да те покани в къщи, особено ако не си от неговия ранг и неговото поколение — това беше събитие, един вид литературно удостояване. Ще ми е удобно ли? Ще ми е удобно, разбира се! В този ден и този час? Естествено, денят и часът нямат значение. И в уреченото време бях на адреса, който до тогава знаех само от телефонната книга: „Цар Шишман“, 53.

Като да е бил вчера този летен следобед на 1956 г. Качвам се на втория етаж, звъня. Чакам половин минута и в правоъгълника на вратата се показва Константинов — в костюм, обувки и на бяла риза вечната папийонка, както го бях виждал на театър. Изражение на деловита учтивост, няколко конвенционални думи, като да се виждахме за пръв път, и ме въвежда вътре, посочва ми стол. Докато да седна, оглеждам обстановката. Наоколо старинни мебели, на етажерките статуетки и художествени предмети, по стените декоративни чинии, една-две репродукции от известни майстори и няколко картини от Донка Константинова, другия член на семейството. Гледаш и отведнъж потъваш в някакъв архангелски уют, изпълнен със семейни предания и елегични следи от миналото. Струва ти се, че времето тук е спряло и е отказало да продължи своя път, за да те задържи с три-четири десетилетия назад. И само шумът от брезите на улицата и далечните сподавени тътнежи на града, които долитат през отворения прозорец, идат да нарушат интимното спокойствие на този свят, заключен в себе си и ревнив към чуждите погледи.

Ето ни настанени около правоъгълната маса посред хола. Седим един срещу друг в моментна нерешителност, разделени от някаква невидима нищия земя, като да се дебнем. Дори и случайно да е, усещам зад това разположение стремежа на Константинов към удобна позиция за оттегляне на собствен терен. Така че, уж ще водим колегиален разговор, а ми се струва, че съм дошъл като нежелан репортер, който настоява за отказано му интервю. И за да избягна създаденото неудобство, бързам да вляза във внезапно отредената ми роля.

Не знам защо, първото нещо беше да изразя изненадата си, че не са се познавали с Бояджиев. „Нищо чудно. . .“ — отвърна Константинов и започна да ми обяснява, че не били от едно поколение: десетте години в повече за Бояджиев представлявали много нещо за младата възраст. Казах, че имам пред вид нещо друго — от една страна, едновременно им сътрудничество в хумористическия „Българан“, а, от друга — мемоарния тон на статията му в „Звено“. И понеже наскоро я бях чел, напомних му на памет онова място, където се казва: „Аз си спомням неговия тънък и изящен профил, далечния пронизителен поглед. . .“ Последва отговорът, че от негова страна сътрудничеството в „Българан“ било съвсем инцидентно и не предполагало лично познатство с другите сътрудници. Разделяла ги обаче не само възрастта, а и общественото им положение. По онова време той бил „никому неизвестен студент по правото“, а Бояджиев — човек със солидна и представителна служба за тогавашните понятия, който поради заемания дипломатически пост в Марсилия, тъкмо тогава отсъствувал няколко години от България. Е, разбира се, бил го виждал в компанията на българановците, оттам и този пасаж в статията му. „Но — поясни Константинов — добре се познавахме с неговия брат — Иван Бояджиев, с когото сме близки и досега. На младини той също пишеше стихове и гравитираше около „Звено“. Чрез него получихме и посмъртно публикуваните стихове на Димитър Бояджиев.“ После, като да се колебаеше, с малко сдържана гордост добави: „Както сигурно знаеш, с моята статия аз пръв обърнах внимание на неговата поезия в един момент, когато името му беше познато само на тесен кръг литератори.“

Като знаех списанията, в които беше сътрудничел Бояджиев, щеше ми се да вярвам, че от тях можеше да се съди не само за литературното му обкръжение, а донякъде и за неговите идейни и естетически предпочитания. И с надежда да чуя нещо повече, се помъчих да тласна разговора в тази посока. Разбрал намеренията ми, Константинов побърза да охлади монте очаквания: с изключение на „Ново време“ и „Мисъл“ — каза той — тогавашните наши списания нямали идейно-естетическа програма в съвременния смисъл на ду-

мата. И с няколко характерни примера се постара да ми покаже, че били без обществена основа, затова краткотрайни и еkleктични по насока — в тях се срещали и съжителствували сътрудници с различни предпочитания. Така било и с Бояджиев: нищо не му пречело да бъде и със старите в „Летописи“, и с младите в „Българан“ и „Слънчоглед“. „Пък, щом казваш, може и със социалистите в „Ново време“ — съгласи се Константинов с мен. — Поради историческата ни закъснялост — продължи той, — по сложен и противоречив път стигали до нас и отраженията от чуждите литератури. И пак свърна към Бояджиев, за да каже какво според него бил донесъл от Франция. После се надигна и като взе от лавицата някаква книга с посивели корици, постави я пред мене. Не беше необходимо да гадая — стихосбирката на Самен.

С това кръгът беше затворен — оставаше да чуя за какво Константинов беше пожелал да ми отговори. Но не разбрах защо, неочаквано се умълча — стори ми се, че имаше някакви колебания. Затова стана необходимо за втори път да разсейвам неудобството — сега вече с един въпрос от служебно естество.

Наскоро преди нашия разговор издателство „Български писател“, на което в момента бях главен редактор, по повод на някакъв ръкопис беше занимало с нашата мемоарна литература. И от станалото обсъждане се роди един почин: да се разговаря с някои писатели от по-старото поколение — не биха ли могли да се заемат с написването на литературни мемоари. Спряхме се на имена, определихме кой с кого ще разговаря.* Между набелязаните беше и Константинов, но кой от колегите трябваше да се срещне с него и дали разговорът беше проведен — в момента не ми беше известно. Все едно — това ми даваше повод да кажа нещо.

— Може би вече знаете — рекох аз, — имаме към вас едно предложение.

— Да, знам — отвърна Константинов със сдържана заинтересованост. — Тъкмо за него исках да разговаряме.

Напоследък работел върху такава книга и доста бил напреднал. Предложението дошло тъкмо навреме. Сега се интересувал да знае — може ли да склучи договор. Отговорих, че не само може, а трябва: издателството иска да разчита на сигурни ръкописи. Последва друг въпрос: може ли редактор на бъдещата му книга да бъде Светослав Минков — държал на него. Казах, че такива искания се уважават — може да бъде който и да е от служебните редактори.

И това беше всичко.

Няколко дни по-късно се получи заявката на Константинов и още на първото заседание по мой доклад (протокол № 7 от 17 юли 1956 г.) книгата му беше приета и предвидена за 1958 г. Не закъсия и подписването на договор. Така след повече от десет години, изпълнени с преводи, един от нашите видни писатели се връщаше отново към своето оригинално творчество. Какво похубаво като начало за нашия почин? Но не знам защо — поради други ангажменти, а навярно и поради творчески задръжки — ръкописът не постъпи в уречения срок и се наложи прехвърляне от един план в друг, което означаваше за Константинов нови болезнени реакции. За частие на следната година (1959), след като в печата се появиха първите глави от нея, книгата най-подир излезе. Излезе, както беше уговорено, под редакцията на Светослав Минков, не обаче такава, каквато се очакваше. Това бяха не просто литературни ме-

* На мене беше възложено да разговарям с трима души: Мих. Арнаудов, Елисавета Багряна и Ал. Божинов. Отговорът на Арнаудов беше: „Работя само в научноизследователската област“, а на Багряна — „Прозата не ми се отдава“. Единствено Божинов даде съгласието си. Така се появи книгата му „Минали дни“. Както сам признава в предговора си към тази книга, ако не било нашето предложение, той нямал намерение да пише мемоари.

моари, а нещо по-широко и по-обемно — един, както гласеше⁸ и самото заглавие, „Път през годините“, който чрез спомена на писателя възкресява художествено важни моменти от културната и политическата история на България. И понеже такъв път трябва да завърши не къде и да е, книгата беше последвана от непредвидена втора част (1962), която, пак под редакцията на Светослав Минков, идеше да доведе преживяното до самото начало на Втората световна война.

Мисля, че дори за литературно посветения човек „Път през годините“ беше до известна степен творческа изненада.

Казах, че Константинов е белетрист с лирическа нагласа, за когото реалността е не толкова обект за пресъздаване, колкото подтик за преживявания и художествена самоизява. Затова, без да подценяваме разказите му, можем да кажем, че той се утвърждава главно в „субективните“ белетристични жанрове — в очерка и пътеписа, които дават простор на склонността към емоционално извисяване — тук е преди всичко силата му на изобразител. Добре тогава, какви очерци и пътеписи ще създаде един автор, който е приел съдбата на отшелник и в продължение на много години е въвн от нормалния приток на нови впечатления? Всеки е в правото си да каже, че такъв автор се е осъдил самоволно на безплодие. За щастие в случая тези песимистични опасения не се оправдаха. Не се оправдаха затова, защото се забравяше, че има хора, които освен пътуванията към света познават и пътуванията към себе си и освен с впечатленията на момента живеят с впечатленията от вчерашния ден. Това са хора на вътрешния диалог, свързани душевно с миналото — понякога дотам, че за тях „настоящото изобщо не съществува“. Загубили досег с живите хора, те излизат от спомена, живеят с него и в него се изразходват. Тъкмо така беше и с Константинов. Оттеглил се в света на съзерцанието, той беше намерил в литературната ретроспекция една форма на субективна самоизява, не по-малко подходяща за него от предпочитаните дотогава белетристични жанрове. Или ако се върнем към мисълта на Сент-Бъов, можем да кажем, че беше превърнал необходимостта във вдъхновение. И от това вдъхновение се роди не само една от хубавите му книги — от това вдъхновение се роди книгата на неговия живот, приета и високо оценена както от читателите, така и от литературната критика.

Но нека не се мисли, че всичко е минало идилично. Въпреки високата оценка не липсваха и полемични ухапвания. Като казвам това, имам пред вид статията на Вл. Топенчаров „Как един съвременник описва епохата си“, публикувана в седмичника „Народна култура“ две години след появата на първата част — очевидно като реакция не само срещу книгата, а и срещу начина, по който беше приета.*

Поради една случайност, тъкмо в дните, когато излезе тази статия, Константинов беше дошъл в издателството и се отби за нещо при мене. И не знам как, навярно под влияние на общата инерция, заговорихме за нея. Така че мога да свидетелствувам каква беше неговата реакция.

Никога не бях виждал Константинов така полемично неударим и така мъчително безсилен да се овладее и извиси над свой опонент. И имаше защо. Ако това беше обикновена положителна оценка, лесно щеше да потуши радостта си — ако беше безусловно отрицание, можеше да го отдаде на интересованост и да го подмине с нечитане. Но статията на Топенчаров беше и едното, и другото. Заедно с това тя беше и още нещо, вече от сферата на морално отречените нормативни предписания — нещо, на което в момента не беше време да се отговаря. Така че човекът кипеше от противоречиви чувства и несподелими възражения, без възможност да ги спотан в себе си.

* Вж. в. Народна култура, V, бр. 26, 1961.

Както се знае, Топенчаров не отрича чисто литературните качества на книгата, напротив, изтъква ги. С реторическо умение говори той и за „тънкия художествен вкус“ на автора, и за неговата „веща ръка“ на изобразител, и дори за някои „точни социални черти“ на повествованието му. Но изтъкнал това, бърза да го обезсили и обезсмисли с доводи от социологическо естество. Константинов, казва той, гледал на миналото „през очите на личните отношения“, без да се отнесе критически към него, и с това допуска „социална идеализация на епохата“. В неговото изложение не била очертана „идейно-политическата линия на . . . българската периодика“, с което се утвърждавала „идейно-класовата невинност“ на реакционните литературни издания. Накрая от всичко това стига до съкрушителния извод, че книгата „Път през годините“ с поддържаната „теория за еkleктизма на епохата“ представлявала „идеологическо настъпление“. Явно е — идеологическо настъпление от позициите на миналото.

— Аз не съм социолог, нито изследовател на българския печат, за да чертая линии на развитие и да правя квалификации — неговуваше Константинов. (Разбира се, предавам смисъла на казаното — не точните му думи.) — Като писател аз излизам от онова, което съм видял и преживял. Моя задача е да свидетелствувам, нека други анализират и откриват закономерности. Не настъпвам срещу никого, но и не приемам да ми се налагат готови социологически схеми, все едно какви.

И като напомним за известното интервю на Арагон по повод на романа „Страстната седмица“, приведено под линия в „Път през годините“, в което се порицава „обяснението на фактите от миналото чрез фактите на настоящето“, заяви, че предпочитал да се вслуша в мнението на един писател, комунист от висока класа, сигурно малко по-вещ в художествената литература от който да било публицист. После съвсем неочаквано спомена нещо за първата си книга и за някаква рецензия в списание „Ново време“, което ми се видя много интересно. Но в този момент някой влезе, после ме повикаха на служебно заседание и разговорът ни се прекъсна, без да разбере точния смисъл на това връщане към миналото.

Два-три дни по-късно, на път за издателството, срещнах Константинов на улица „Граф Игнатиев“ с мрежа в ръка. Както всеки ден в следобедните часове, и този път отиваше на покупки: естетът не беше стигнал дотам да има прислуга и трябваше да отделя време за бита. Като ме видя, свърна към мене и забави ход в състояние на някаква нерешителност. Използувах този момент и го спрях: предлогът беше да се извиня за прекъснатия разговор, а вътрешното ми намерение — да чуя недоизреченото от него. „Искахте, струва ми се, да кажете нещо за първата си книга?“ — попитах го аз след това, за да го върна към нашия разговор. „Нищо особено“ — отвърна той. И все пак, макар отначало без видимо желание, разказа какъв бил случаят.

Първата му книга била рецензирана някога в списание „Ново време“. Естествено, политическата квалификация била, че тя е дело на дребнобуржоазен интелегент. Но в рецензията, минала през Димитър Благоев, се казвало, че въпреки това авторът търсел рационално сближение със социализма и бил станал близък на пролетариата.*

— А сега, след четири десетилетия — рече той и в очите му отново блесна полемична искра, — когато тази близост има вече и практическо изражение, се намират хора, които искат да ме изкарат враг на социализма. Как да се обясни това?

* Статията носи заглавие „Един симптом“ и е без подпис (Ново време, XX, кн. 13, 1921).

Въпреки въпросителната форма на думите му Константинов не питаше, а по-скоро обвиняваше и не чакаше отговор. Но да замълча — би значило да се солидаризирам с една теза, която не споделях. Затова се помъчих да го обърна на шега, като казах нещо в смисъл, че такива прояви са неизбежни и могат да се обяснят единствено с онова, което естествоизпитателите наричат регресивна еволюция. На Константинов обаче не му беше до шега. И за да заличи неуместната волност, помъчих се да подема неговия тон.

— За щастие — рекох — има и хора, които не мислят така.

Но думите ми не му направиха никакво впечатление. Той замълча, вдигна рамене, както му беше обичай, и направи жест на съмнение, който трябваше да значи: „Не знам.“

И с това, без да си кажем нищо повече, се разделихме.

Преди години (1926) в рецензия за разказите му „Любов“ Вл. Василев писа неособено благосклонно, че Константинов е от онези сантиментални художници на словото, „твърде много“ влюбени в героите си, които се отъждествяват с тях дотам, че не могат да установят задължителната за добрия белетрист и успокояваща естетическа дистанция. „В това е и тяхното нещастие — продължаваше той. — Защото наистина ужасно нещо е — ни за миг да не можеш да се отървеш от себе си! Да не можеш да се понесеш в стихията на никое чувство, насочено навън, да се отдадеш на живота, да го почувствуваеш трезво, искрено и вдъхновено. Животът като у всички егоцентрични натури им става чужд, досаден, „нелеп“, и те го отхвърлят под разни претексти. Нищо вече — и най-голямата щедрост на съдбата — не е в състояние да премахне гримасата им на неудовлетворение. Те са осъдени вечно да бъдат трагичи на позата.“*

Всеки път оттогава, когато ми се случваше да се върна към тази оценка, все ми се струваше, че тя е рожба на полемическо раздражение и се съпротивявах да я приема. Нали идеше след една хаплива статия на Константинов против Вл. Василев в защита на руския театър! По-късно, когато времето изтласка повод на заден план и оставаше да се съди единствено от писаното, ми се удаде да разбера, че макар и да съдържа малко пресилени квалификации („трагичи на позата“), този текст дава възможност да се вникне в характера и художническата реактивност на Константинов. А сега, като се връщам към последните години на живота му, съм склонен да отида по-нататък и до известна степен да обясня със същото душевно своеобразие и някои от онези негови прояви, които се изиявяват външно като обществена позиция.

Каквито и да бяха непосредствените причини, наложили на Константинов продължително мълчание, те можеха да се отдадат и на тогавашните обективни условия, които като всичко обективно стоят вън от волята и доброто намерение на човека. Нека не се забравя, че неговото оттегляне съвпадна по време с периода на култа към личността. Все едно, накрая стана възможно да се появи една книга като „Път през годините“ — да се появи, а наскоро след това да бъде преиздадена и последвана от втора част и други преиздания. За няколко години тя беше между най-търсените български книги, приета и оценена от хора с различни естетически предпочитания. Чрез нея Константинов успя да превъзмогне мълчанието, което го обграждаше, и да се върне към деен творчески живот. Подминаван дотогава, той зае своето място в литературните разговори и преценки — вече не само като минало, а и като настояще в нашата литература. Повлияни от този благоприятен повей, по друг начин погледнаха на делото му дори и онези, които имаха едни или други уговорки към него. Самият Вл. Василев, изрекъл някога тежка присъда срещу

* Вл. Василев: Лю б о в — разкази от К. Константинов (Златогор, VII, кн. 4, 1926).

Константинов, в известната си статия „Сливенският Парнас“,^{*} макар и не в строго критически план, писа, че той е „един от значителните представители“ на своето поколение — „писател на социалния хуманизъм, който поставя като двигател и норма на историческото развитие, на свободата и напредъка, преди всичко — съвестта“. Пак там той прецени „Път през годините“ като „поетическа биография“, с която авторът „прави социално-психологически разрез на една епоха“ по начин, който ни кара „да се чувстваме нейни съвременници“. С една реч, ембаргото беше вдигнато и мястото за старите жалби нямаше — можеше да се очаква най-подир някакъв прилив на душевно облекчение. Нищо подобно обаче. При всичките контакти, които сме имали по това време (а те бяха относително чести), дори когато ставаше дума за ласкави оценки на неговото дело, Константинов не изрази и най-малко чувство на непринудена радост, не се отнесе със спокойна обективност към положението си на човек и творец. Малко податлив на външните промени, той продължи своята мъчалива полемика с хора и обстоятелства и не пропусна случай, най-често преувеличавайки бедите, да се оплаче от една или друга несправедливост към него.

Спомням си следното.

След едно посещение в Съветския съюз, когато мъглите около него се бяха вдигнали, Константинов отпечата в „Литературен фронт“ своето есепътепис „Празник“ (1966), влязло по-късно в книгата му „Празници“ под заглавие „Реквием“. Както споменах вече, това е лирична изповед, в която със средствата на литературната ретроспекция авторът изразява своето преклонение пред личността и делото на Ахматова, а покрай това — нека добавя — и пред някои големи имена на руското художествено слово. Написана много съкровено, с прозирно чист и лирично извисен език, работата му отведнъж се откри и даде повод за литературни разговори. Прочетох я и аз и много я харесах. Но понеже ме гризе червят на съмнението и не бързам да се доверя, оставих я настрана „да узрее“. Когато след няколко седмици я прочетох отново, с радост забелязах, че впечатлението от нея не беше загубило нищо от първоначалната си свежест. И не се съдържах — позвъних на Константинов да го поздравя. Той ме изслуша, произнесе едно сухо „Радвам се“ и с информативно равнодушие каза, че по този повод бил получил много устни и писмени поздравления. После неохотно, със съдържана стипчивост в гласа добави, че имало и „недоволни“ — някакви „закъснели ждановци“ го обвинявали по този повод в политически грехове. И навярно беше сметнал, че се е доверил прекомерно, мина на друга тема: „А какво ще кажеш за моя „Захари Стоянов“?“. Това беше друго негово есе, появило се наскоро в „Народна култура“. Бях го чел, но набърже, а и впечатлението ми от него не беше така ярко. Затова се почувствавах неподготвен и не намерих търсения точен отговор. Обзе ме някакво неизразимо неудобство, като да бях се озовал в компанията на неговите отрицатели. И в пълно несъгласие с намерението ми, нашият разговор завърши миньорно: над него витаеше мъчаливото неудовлетворение на Константинов.

В това отношение нищо не се промени дори и тогава, когато беше настъпил часът на признанието.

Както се знае, през 1967 г. по време на т. нар. „Сливенски огньовете“, Константинов стана носител на новоучредената литературна награда „Добри Чинтулов“. Няколко седмици по-късно, вече като израз на официално отношение към него, той получи и почетно звание — беше обявен за заслужил деятел на културата. А докато ставаше това, излизаха или бяха излезли вече две негови книги, друга, приета за печат, чакаше своя ред. Изобщо това беше

^{*} Вж. в. Литературни новини, бр. 28 от 23. V. 1962.

за него, ако не „щедрост на съдбата“, поне една щастлива година — във всеки случай най-щастливата от последните години на живота му. Тъкмо това под-сказваше донякъде и самият Константинов с благодарственото слово, което беше произнесъл в Сливен. Като даваше израз на задоволството си от „голямото отличие“, получено, без да пожертвува „нито достойнството си, нито своята вътрешна свобода“, което за него беше от първостепенна важност, накрая не без гордост заключавахе: „То добива особена цена, че иде от моя роден край и носи името на моя знаменит родственик Добри Чинтулов.“ Така говореше Константинов за отредената му награда. Това означаваше, че беше намерил вътрешно удовлетворение и можеше да заживее без наслоените горчивини и подозрения на миналото. Затова, когато при една среща в издателството, където беше дошъл да провери какво става с неговото избрано, го поздравих с двойното отличие, очаквах да видя най-подир един усмихнат поглед на доволен човек. Но очакванията ми и този път се оказаха прибързани. Като благодари с една малко кисела гримаса, която трябваше да означава „Дребна работа“, „Много късно“ или „Какво значение може да има всичко това“, Константинов побърза да мине към „другия вид факти“, както той се изрази. Същите онези хора, които по-рано му били преградили пътя към Елюар и Паустовски, сега внушавали, където трябва, името му да не се появява често. Не се стърпях и възразих, че противно на техните „внушения“, в последно време го срещам в печата много по-често, отколкото преди. „А ето, и вие все още бавите моите избрани разкази“ — съкрушително додаде той. „Как ги бавим! Книгата ти беше приета и включена в плана още с получаване на заявката. Знаеш, че темповете на книгоиздаването не са в наша власт“ — не се съгласих аз (през последните години бях минал към него на „ти“). Но той не искаше и да чуе онова, което му казвах, и все така навъсено, като спомена името на Подвързачов, се върна към една стара неуредица.

Доста години преди това (1959), по свой почин, Константинов беше подбрал и предложил на издателството един том избрани произведения на Дим. Подвързачов. И понеже не бяха тайна нито предпочитанията му, нито неговият чепат характер, с ръкописа се зае Светослав Минков: за него той беше между малцината, в чието мнение можеше да се вслуша. Наскоро след това в заседание на редакционния съвет Минков направи доклад, изтъкна, че редакционната работа е извършена „много грижливо“, и предложи да се сключи договор с вдовицата на автора (протокол № 11 — 16 април 1959 г.). Оставаше само да се вземе съгласието на съюзното ръководство, понеже неизвестно кой беше отнесъл Подвързачов към неогласения индекс на „спорните автори“. И тук се получи засечка: ръководството беше решило, че не е настъпило време за неговото издаване. Нямаше какво — трябваше да се отстъпи пред необходимостта и да се чака по-благоприятен момент.* Такъв беше случаят, покрит с една давност от цели осем години — достатъчен срок да бъде забравен или да се разказва само като анекдот от нашето книгоиздаване. Константинов обаче нито го беше забравил, нито се беше примирил. Както всички хора, затворени в себе си и склонни да преувеличават неблагоприятията, той продължаваше да живее със станалото и да се сърди при всяко споменаване за него. Да го разубеждавам — беше безполезно, а и не отговаряше на моето мнение, защото сам бях убеден, че е направена грешка. Предпочетох да кажа, че отношението към един автор, дори очевидно несправедливо, още не означава отношение към редактора. Но и този път думите ми отскочиха от Константинов. После разбрах защо: той смяташе Бащата, както интимно наричаха Подвързачов хората от неговия кръг, не просто „автор“, а свой духовен наставник в литера-

* Човек може само да се учудва, че този момент още не е настъпил.

турата, нещо като свое друго аз, и вземаше незачитането към него за незачитане към себе си. За едно недоволстващо съзнание обидата беше неделима и не можеше да се забрави — тук рационалните доводи и отдалечеността по време нямаха значение.

Такъв беше Константинов — един непоправим романтик, затворен в себе си, който се осъществява единствено в сферата на субективното възприятие и субективното проявление. Слабо податлив на непосредствено общуване, той пристъпваше към света със своя идеализирана представа, която не намира покритие и се стопява още при първия допир с реалността. Поради това досегът с хората много често го изпълваше с неудовлетвореност и мъчителни емоционални претоварвания, в повечето случаи лишени от достатъчно основание — правеше го сърдит и мъчен човек. За да се освободи като творец от тези душевни задръжки, необходими му бяха вътрешна опора и някаква радост от съществуването. И той ги потърси там, където ги бяха търсили и други романтици преди него — в едно изместване от конкретната реалност, дори когато нямаше социални разногласия с нея, в една друга реалност, населена от спомена и от историческата легенда на миналото. По този начин през последните години на живота си той мина изцяло към жанрове, които дават простор на субективната изява, за да стигне след „Път през годините“ до пречистената есеистична проза на своите последни книги — „Върхове“ и „Празници“. В същност, както подсещат и самите заглавия, това са върхове и празници в търсенията на един тревожен дух, съдбовно свързан със своята страна и неприспособим към реалностите, който повече от всеки друг път прави усилия да превърне в усмивка своята обичайна „гримаса на неудовлетворение“. И понеже е обзет от тревожно предчувствие за настъпващия край, това е носталгична усмивка, събудена най-често от спомена за невъзвратимото

Казвам настъпващия край и неволно се връщам назад.

Спомням си онзи хаплив мартенски ден на 1968 г., когато за пръв път се чу, че Константинов бил зле. Обезпокоен от новината, Радой Ралин, който беше в много близки отношения с него, ходи у дома му да го навести и потвърди слуха с тревожно известие за сърдечни смущения. По-късно се заговори, че не било дори това, а нещо много по-лошо, което осъжда болния на дълга и мъчителна агония. И действително, не мина много и Константинов влезе в болницата. А когато излезе, не можеше да го познаеш: подвижният дотогава човек, запазен не по годините си, беше състарен, отслабнал и пожълтял като мъртвец. Той беше не просто болен, а обречен. И ритъмът на живота му се промени: появяваше се рядко, сега вече придружен от сестра си, а при нас изобщо престана да идва. Налегнат от слабост и умора, той беше принуден да отстъпи от своята педантична придирчивост и макар това да му струваше много безпокойства, за първи път се реши да предостави на други грижата около коригирането на неговите работи.

Имал съм през това време няколко случайни срещи с Константинов, вече избледнели в съзнанието ми, които съм запомнил единствено с това, че бяха съпроводени с някакво непреодолимо чувство на страх, страх от това — как да разговарям с един човек, който има съзнание за своята обреченост: ако порано беше трудно да го зарадваш, много по-трудно беше да намериш думи за утеха сега. Затова не търсех прекия досег и когато на няколко пъти се наложиха служебни разговори, предпочитях да прибегна към удобствата на телефонната връзка. Но знае се, че има случаи, които не чакат да ги търсиш и не

се поддават нито на премълчаване, нито на сух словесен израз. С такъв един случай, който се оказва последен, завършиха и нашите отношения с Константинов.

Една вечер, наскоро след като беше излязла книгата му „Празници“, започнах да чета онези неща в нея, които не ми бяха известни. И стана нещо, което се случва много рядко с мене: зачетох наред и оставих книгата едвам в полунощ, когато затворих и последната страница. От умора ли — не знам, почувствувах леко замайване, като да бях погълнал алкохол, обори ме някакво сложно чувство — и радост от няколкочасовото духовно общуване, и съчувствена завист за онези блестящи страници, единствени в нашата есенстика, които никога не бих могъл да напиша. Да имаше как, щях да навъртя познатия номер и да дам израз на напирашото възмущение. Но това беше невъзможно — не само поради късния час, а и поради нещо много по-важно и по-непреодолимо, което вече не зависеше от нас. Затова, все още под впечатление на изпитанието, на другия ден не се сдържах и написах писмо на Константинов. „Аз наистина ти завиждам за някои изключителни попадения — гласяха заключителните думи, — какъвто е например великолепият край на „Скараманга“. Виждал съм няколко пъти Акропола и всякога съм се възмущавал от нещо, което се повтаряше и което ми беше трудно да осмисля. Сега вече не ми е трудно: разбирам, че това е „чудо, което винаги виждаш за пръв път“. Благодаря ти и за радостта, и за завистта, която ме прави по-взискателен към мене самия.“ Но когато сгънах писмото и се гласях да го изпратя, ме обзе неочаквано съзнание за неударството: какво е това бездушно изпращане по пощата срещу някакви презрени две стотинки? Не може ли, въпреки пречките, да се засвидетелствува по някакъв начин едно по-лично отношение? И решението беше взето. Вечерта, след работа, се отправих към познатия адрес на улица „Цар Шишман“. Беше денят на Климент Охридски — 8 декември 1969 г. празникът на студентите, когато улиците гъмжат от млади хора и е задължително да бъдеш на двайсет години. Но всичко това беше някак вън от мене. И внезапно обладан от лоши предчувствия, пузнах предварително приготвения незапечатан плик в пощенската кутия: бях решил, че това е начин да изразя възторга и присъствието си, без да натрапвам своята личност.

Седмица-две по-късно от близък човек на семейството научих, че писмото беше получено и беше доставило малка радост на вече агонизиращия Константинов. А наскоро след това, в първия работен ден от новата година, дойде и съобщението за настъпилия мъчителен край. И така се стекоха обстоятелствата, че на мене се падна да напиша некролога от името на издателството.

Ето този текст, който спокойно мога да повтора и днес, когато вече не се чувствам обвързан с траурната условност на момента:

„Напусна ни един от ветераните на българските писатели — изящният-прозник и майстор на българското слово Константин Константинов.

В продължение на повече от шест десетилетия Константин Константинов работи с любов и всеотдайност в полето на българската литература и остави след себе си книги, с които би се гордяла всяка културна нация. Заедно с това, минал невредим през всички изпитания на времето, той ни остави пример за привързаност към род и език, на който са способни само художници с голямо творческо и гражданско съзнание.“

„Напусна ни. . .“ Сега бих добавил: за да започне своя втор живот, вън от суетната власт на тленното. Защото няма нищо по-трайно и нищо по-извисяващо от онова благодатно присъствие, което осъществява духовната приемственост на поколенията и се нарича слово.